

УДК 343.361+343.222.1

СУБ'ЄКТИВНА СТОРОНА ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 389-1 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ

Ященко С.О., здобувач
кафедри кримінально-правових дисциплін
факультету права та масових комунікацій
Харківський національний університет внутрішніх справ

На підставі аналізу приписів ст. ст. 23, 24 Кримінального кодексу України, а також доктринальних позицій, що стосуються визначення юридичних ознак суб'єктивної сторони злочину, формулюються власні узагальнюючі висновки щодо встановлення суб'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 389-1 Кримінального кодексу України.

Ключові слова: суб'єктивна сторона злочину, угода про примирення або про визнання винуватості, прямий або непрямий умисел, умисне невиконання угоди.

На основании анализа предписаний ст. ст. 23, 24 Уголовного кодекса Украины, а также доктринальных точек зрения, касающихся определения юридических признаков субъективной стороны преступления, формулируются собственные обобщающие выводы относительно определения субъективной стороны преступления, предусмотренного ст. 389-1 Уголовного кодекса Украины.

Ключевые слова: субъективная сторона преступления, сделка о примирении или о признании вины, прямой или косвенный умысел, умышленное неисполнение сделки.

Yashchenko S.O. THE SUBJECTIVE SIDE OF CRIME ENVISAGED IN ARTICLE. 389-1 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE: THEORETICAL AND APPLIED ASPECT

Based on analysis of the norms of art. 23, 24 of the Criminal Code of Ukraine and doctrinal viewpoints relating to the definition of juridical signs of the subjective side of crime are formulated own generalized conclusions regarding the definition of subjective side of crime envisaged in art. 389-1 of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: subjective side of crime, transaction of reconciliation or recognition of guilt, direct or indirect intent, intentional failure to perform of the transaction.

Постановка проблеми. У Кримінальному кодексі України (далі – КК України) відповідальність за умисне невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості встановлено нормою, закріпленою в ст. 389-1. Будучи однією з норм, що регулюють функціональний кримінально-правовий інститут примирення, ця кримінально-правова норма покликана забезпечувати гарантований захист приватних або державних інтересів у ситуаціях, коли особа, яка вчинила злочин, після вирішення обвинувачення щодо неї по суті намагається ухилитись від виконання взятих на себе раніше обов'язків, що постають з укладеної угоди про примирення або про визнання винуватості. Аналіз практики застосування ст. 389-1 КК України свідчить, що випадки умисного невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості, незважаючи на невеликий проміжок часу її існування, є далеко не поодинокими [2]. При цьому правозастосовні органи у своїй діяльності часто стикаються з труднощами, пов'язаними з встановленням ознак суб'єктивної сторони цього злочину, зокрема, визначенням виду умисної форми вини, ролі мотиву й мети злочину під час призначення покарання або застосування інших заходів кримінально-правового характеру. У своїй сукупності зазначені обставини визначили необхідність проведення наукових розробок окресленої проблематики.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Зазначимо, що в Україні дослідженню проблем кримінальної відповідальності за умис-

не невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості достатньої уваги не приділялось, чого не можна сказати про інші аспекти забезпечення кримінально-правової охорони правосуддя, яким присвячено праці П.П. Андрушка, О.О. Вакулика, В.А. Головчука, А.С. Горелика, С.Є. Дідика, Ю.В. Орел, В.І. Тютюгіна, Ю.В. Юшиної та інших учених. Говорячи безпосередньо про теоретико-прикладні аспекти суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, що розглядається, винятком становлять окремі розвідки М.І. Витязя. Віддаючи належне науковим добробкам вказаного автора, варто зазначити, що окремі питання, пов'язані з встановленням ознак суб'єктивної сторони цього злочину залишаються нерозкритими, а деякі підходи до їх вирішення не є безспірними. У зв'язку із цим необхідність проведення подальших наукових пошуків щодо теоретико-прикладних аспектів суб'єктивної сторони умисного невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості є цілком очевидною.

Мета статті полягає в аналізі окремих приписів КК України, а також доктринальних позицій, що стосуються встановлення юридичних ознак суб'єктивної сторони будь-якого злочину, у тому числі й злочину, передбаченого ст. 389-1 КК України, та формулюванні на підставі цього власних узагальнюючих висновків.

Виклад основного матеріалу. Суб'єктивна сторона злочину є чи не найскладнішим для дослідження й кримінально-правового аналізу елементом складу злочину [16, с. 119].

У юридичній літературі під нею традиційно розуміють внутрішню сторону злочину, яка характеризується не лише психічним ставленням особи до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння та його наслідків, а й мотивом і метою. Зміст суб'єктивної сторони, таким чином, становить вина, мотив та мета вчинення злочину [5, с. 166]. Виною, відповідно до ст. 23 КК України, є психічне ставлення особи до вчиненої дії чи бездіяльності, передбаченої цим кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Вина є обов'язковою ознакою будь-якого злочину, а отже, за її відсутності немає й складу злочину як підстави кримінальної відповідальності [11, с. 10].

Однією з основних категорій, що характеризують вину, є її форма. Як відомо, чинне кримінальне законодавство України виділяє дві форми вини: умисел (ст. 24 КК України) і необережність (ст. 25 КК України). З аналізу положень цих норм постає, що визначення форми вини базується на поєднанні ознак інтелектуального й вольового моментів. Ці ознаки у свою чергу пов'язуються з ознаками об'єктивної сторони складу злочину: дією (бездіяльністю), причинним зв'язком та наслідками [7, с. 113; 15, с. 32]. Крім форм вини, категоріями, які її характеризують, є також зміст, сутність і ступінь. Не вдаючись до глибокого їх аналізу, зазначимо, що нормативне визначення вини та її форм ґрунтується на так званій психологічній концепції вини. У літературі із цього приводу зазначається, що прогресивна наукова думка вже давно схиляється саме до цієї теорії, адже лише вона дає можливість притягнути до кримінальної відповідальності особу за об'єктивно вчинене й суб'єктивно «охоплене» діяння, тобто за те, що особа реально вчинила, проте в суворих межах її бажання, усвідомлення й передбачення [9, с. 11].

Значення суб'єктивної сторони злочину важко переоцінити. У загальнотеоретичному аспекті на це вже зверталась увага в юридичній літературі [10, с. 201]. Варто додати лише, що в злочинах проти правосуддя, до яких безпосередньо належить також злочин, передбачений ст. 389-1 КК України, суб'єктивні ознаки виконують такі важливі функції: 1) виступають необхідним елементом складу злочину як юридичної підстави для притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили зазначені в розділі XVIII КК України діяння; 2) виконують роль відмежувального критерію, за яким необхідно розрізняти різні форми злочинної поведінки, одні з яких містять ознаки злочинів проти правосуддя, а інші – ознаки дисциплінарних проступків службових осіб правоохоронних органів або адміністративних правопорушень загальної суб'єктивної; 3) дозволяють захистити від необґрунтованого поставлення у вину суб'єктам тих діянь, які не охоплювались їх свідомістю та волею [17, с. 154].

Зі змісту диспозиції ст. 389-1 КК України постає, що невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості є кримінально караним лише за наявності умисної форми вини. Більше того, на думку окремих

науковців, злочин, передбачений ст. 389-1 КК України, вчиняється лише з прямим умислом. Зокрема, В.І. Тютюгін зазначає, що суб'єктивна сторона цього злочину характеризується лише прямим умислом. Засуджений усвідомлює, що має можливість виконати укладену з ним угоду, проте не виконує її та бажає цього. Невиконання угоди про примирення чи про визнання винуватості за відсутності прямого умислу на вчинення такого злочину виключає кримінальну відповідальність і спричиняє наслідки, передбачені ч. 1 ст. 476 Кримінального процесуального кодексу України [8, с. 894]. Схожу позицію займає М.І. Витязь. Дослідник зауважує, що суб'єктивна сторона невиконання угоди про визнання винуватості характеризується винятково прямим умислом, адже, по-перше, це прямо вказано в законі, а по-друге, у теорії кримінального права переважає думка, що під час вчинення злочину з формальним складом, до якого належить також ст. 389-1 КК України, можливий лише прямий умисел. При цьому науковець звертає увагу, що формула прямого умислу, визначена в ч. 2 ст. 24 КК України, придатна лише для злочинів із матеріальним складом. З огляду на це визначення прямого умислу в складі злочину, який нас цікавить, повинне мати такий вигляд: суб'єкт усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння й передбачає настання його суспільно небезпечних наслідків (інтелектуальний момент) та бажає вчинити таке діяння (вольовий момент) [3, с. 38–39]. У подібному варіанті, до речі, Р.В. Вереша вже пропонував закріпити на законодавчому рівні прямий умисел у злочинах із формальним складом [1, с. 167].

З іншого боку, оскільки поділ умислу на прямий і непрякий ґрунтується лише на відмінності усвідомлення настання суспільно небезпечних наслідків та бажанні чи свідомому припущенні їх настання, то, на думку А.О. Данилевського, визначення виду умислу в злочинах із формальним складом, які не містять суспільно небезпечних наслідків у своєму складі, є неможливим і некоректним. Відтак зміст вини для таких складів злочинів вичерпується лише інтелектуальною ознакою (особа усвідомлювала чи не усвідомлювала суспільно небезпечний характер своїх дій), тому щодо таких злочинів можливо зазначати лише про наявність умисної форми вини, не виокремлюючи її вид [6, с. 373–374].

Аналіз практики застосування ст. 389-1 КК України свідчить, що саме наведена теоретична позиція, як правило, знаходить практичну реалізацію. Так, 12 липня 2013 р. Андрушівським районним судом Житомирської області в підготовчому судовому засіданні в справі № 272/852/13-к за наслідками розгляду обвинувального акту та угоди про примирення між потерпілою ОСОБА_3 і підозрюваним ОСОБА_1 винесено вирок, яким затверджено угоду про примирення від 1 липня 2013 р. в кримінальному провадженні № 12013060100000315. Проте донині ОСОБА_1 жодних заходів, спрямованих на відшкодування потерпілій ОСОБА_3 спричиненої моральної шкоди в сумі 25 000 грн, не вжив, з метою виконання угоди й відшкоду-

вання шкоди не працевлаштувався та свідомо умисно ухилився від її виконання. Таким чином, умови вказаної угоди про примирення від 1 липня 2013 р. ОСОБА_1 умисно не виконав, а саме моральну шкоду в розмірі 25 000 грн потерпілій ОСОБА_3 в термін до 1 вересня 2013 р. не відшкодував. Незважаючи на невизнання ним своєї вини, вину обвинуваченого в інкримінованому йому злочині доведено зібраними в справі доказами. Суд вважає доведеною винність обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення та вважає, що його дії правильно кваліфіковано за ч. 1 ст. 389-1 КК України як умисне невиконання засудженим угоди про примирення, укладеної 1 липня 2013 р. між потерпілою ОСОБА_3 та підозрюваним ОСОБА_1 [2]. З наведеного прикладу судової практики постає, що суб'єктивна сторона цього злочину характеризується наявністю лише умисної форми вини без виокремлення її виду.

Нагадаємо, що в юридичній літературі, зокрема представниками психологічної теорії вини, уже давно зверталась увага на те, що надане в ч. ч. 2 та 3 ст. 24 КК України визначення прямого й непрямого умислу орієнтується на злочини винятково з матеріальним складом, тому бажання пов'язується в ньому лише із суспільно небезпечними наслідками, у яких втілюється заповідяна об'єкту шкода. У злочинах із формальним складом ознакою об'єктивної сторони, яка є втіленням суспільно небезпечності діяння, є власне заборонена законом дія чи бездіяльність. Тому у формальних складах вольовий зміст умислу вичерпується вольовим ставленням до самих суспільно небезпечних дій (бездіяльності). Під час вчинення злочинів із формальним складом вольовий елемент умислу завжди полягає в бажанні вчинити суспільно небезпечні дії, заборонені кримінальним законом, тобто він може бути лише прямим [11, с. 32–33; 9, с. 39; 5, с. 174–175].

Не погоджуючись із цим підходом, оскільки він є неприйнятним та таким, що не відповідає положенням кримінального закону, адже бажання або припущення в умисній формі вини законодавець відносить винятково до наслідків, а не до самих дій, деякі зарубіжні науковці дійшли висновку, що визначення вини має ґрунтуватись не на психологічній, а на оціночній концепції вини. Зокрема, С.В. Склярів переконаний, що вину варто визначати саме як оцінку судом ступеня усвідомлення особою характеру й змісту вчинюваних нею дій та їх наслідків [14, с. 14–16, 21–22, 38].

Не применшуючи наукової значущості оціночної концепції вини, зауважимо, що нам ближча психологічна її концепція, хоча б тому, що саме вона знайшла безпосереднє відображення в КК України. Водночас у питанні встановлення суб'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 389-1 КК України, необхідно виходити з певним моментів.

По-перше, М.І. Коржанський, будучи прихильником психологічної теорії вини, зазначав, що положення ст. ст. 24 та 25 КК України дають підстави для важливого практичного висновку, що без встановлен-

ня психічного ставлення особи до настання суспільно небезпечних наслідків діяння неможливо правильно встановити форму й вид її вини. Викладене повною мірою стосується як «матеріальних», так і «формальних» складів злочинів. Загалом, на думку дослідника, розподіл складів злочинів на «формальні» й «матеріальні» не можна визнати правильним. Будь-який злочин у будь-якому розумінні є матеріальним і завжди заповдіює шкоду об'єкту посягання. Інакше немає підстав визнавати таке діяння злочином. Тобто злочинів, які не заповдіюють суспільно небезпечної шкоди (чи не загрожують її заповдіянню), не існує. І хоча суспільно небезпечні наслідки таких злочинів перебувають за межами складу злочину, під час встановлення форми й виду вини ці наслідки необхідно враховувати, оскільки лише на підставі психічного ставлення винного до них (з огляду на спрямованість волі винного на заповдіяння цих наслідків) можна встановити форму та вид вини або визнати особу невинною. Отже, психічне ставлення особи до дії й наслідків, згідно із законом, повинне встановлюватись незалежно від «формальних» і «матеріальних» складів злочинів [4, с. 102, 104–108].

Подібна думка нам імпонує. Крім того, вона знаходить підтримку також серед інших українських науковців [10, с. 81]. До речі, уже цитований нами М.І. Витязь стверджує, що невключення до законодавчого визначення складу злочину певної ознаки не свідчить про те, що цієї ознаки не існує. У ст. 389-1 КК України суспільно небезпечні наслідки у вигляді суттєвого порушення процесу здійснення правосуддя в спрощеному порядку в результаті невиконання угоди про визнання винуватості настають завжди, причому «автоматично» після діяння. Не передбачати цього суб'єкт просто не може. Суспільна небезпечність самого діяння в складі цього злочину цілком залежить від наслідків, що настають від його вчинення. Саме по собі невиконання певної обіцянки навряд чи заслуговує на кримінальну відповідальність. Інша справа, коли порушення обіцянки тягне суспільно небезпечний наслідок [3, с. 38–39].

По-друге, М.І. Коржанський зазначав, що багато злочинів із формальним складом вчинюються не лише з прямим, а й із непрямым умислом. У багатьох випадках під час вчинення таких складів злочинів винна особа байдуже ставиться до настання суспільно небезпечних наслідків. Для неї ці наслідки бувають побічним і байдужим результатом її діяння, оскільки суб'єкт при цьому прагне досягти зовсім іншої мети [4, с. 104–105]. З огляду на зазначене ми не виключаємо можливість оцінки питання про наявність не лише прямого, а й непрямого умислу в разі вчинення злочину, передбаченого ст. 389-1 КК України.

Зокрема, в обвинувальному вирокі Андрушівського районного суду Житомирської області, на який ми вже посилались, зазначається, що обвинувачений ОСОБА_1 до підприємств за місцем свого проживання для працевлаштування не звертався, оскільки був переконаний, що необхідні кошти не заробить. До центру зайнятості він також не звер-

тався, вважаючи, що через відсутність у нього спеціальності йому нічого не запропонують. У судовому засіданні він стверджував, що особисто укладав, підписував та усвідомлював наслідки невиконання угоди, хоч і розраховував на кошти родини, які він отримав би в разі продажу будинку своєї матері [2]. З викладеного можна зробити висновок, що обвинувачений не бажав своїми діями заподіяти шкоди інтересам правосуддя, адже розраховував на те, що за рахунок коштів родини виконає взяті на себе обов'язки. Діяння ж вчинюється з прямим умислом лише тоді, коли суб'єкт бажав заподіяти шкоду тим суспільним відносинам, для охорони яких видано кримінально-правову норму. У всіх інших випадках він діє з непрямым умислом, необережно чи невинно [4, с. 116]. Наведений приклад судової практики, таким чином, свідчить, що суб'єктивна сторона невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості може характеризуватися наявністю умисної вини безпосередньо у вигляді непрямого умислу.

Окрім вини, ознаками суб'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 389-1 КК України, є мотив і мета. Мотив злочину можна визначити як усвідомлене спонукання особи, яке викликало в неї рішучість вчинення злочину. Мотиви, які викликають в окремих осіб рішучість вчинити злочин, можуть бути різними: корисливість, ненависть, помста, ревності, заздрість тощо [7, с. 123]. Мета злочину – це уявлення про бажаний результат, досягати якого прагне особа [15, с. 46; 7, с. 124]. Ці поняття мають багато спільного. Однак це не означає, що вони тотожні. Мотив та мета, хоч і є взаємопов'язаними категоріями, мають власний зміст, відповідне місце в мотивації й у системі ознак складів, як загальних, так і спеціальних, а отже, самостійне кримінально-правове значення [15, с. 26, 45].

В.І. Тютюгін зазначає, що мотив і мета умисного невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості є факультативними ознаками суб'єктивної сторони цього складу злочину; вони можуть бути різними та на кваліфікацію не впливають [8, с. 894]. Не заперечуючи проти такого висновку, зауважимо, що навіть якщо мотив і мета не є ознаками конкретного злочину, вони з огляду на свою соціальну й психологічну природу наявні в будь-якому діянні суб'єкта. Не здійснюючи прямого впливу на кримінально-правову оцінку вчиненого, вони суттєво впливають на індивідуальні особливості конкретного злочину – ступінь суспільної небезпеки, а отже, на вибір виду й розміру покарання в межах санкції статті, за якою кваліфікується діяння. Мотиви та обумовлені ними цілі, що безпосередньо не детермінують вольовий процес, однак проявилися у злочині, варто враховувати окремо та в межах характеристики особи винного. Крім того, мотив і мета повинні братись до уваги також під час характеристики обставин, що пом'якшують чи обтяжують покарання [15, с. 130–131, 136; 12, с. 131].

Отже, необхідно чітко розмежовувати мотиви й цілі, які впливають на ступінь суспільної небезпечності невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості, окрес-

люють особу винного, а також мотиви й цілі, які характеризують обставини, що пом'якшують чи обтяжують покарання. Незважаючи на факультативний характер, у своїй сукупності вони впливають не лише на вибір і розмір покарання, а й на прийняття рішення щодо застосування інших заходів кримінально-правового характеру.

Зрештою, варто зазначити, що складність дослідження суб'єктивної сторони, у тому числі й злочину, що розглядається, полягає в тому, що інтелектуальні та вольові процеси діяльності людини не піддаються візуальному спостереженню. Тому висновок про наявність вини, її форми, вид, спрямованість умислу, мотиви дій особи може бути зроблено лише на основі аналізу зовнішнього їх прояву – здійснення дій чи бездіяльності [13, с. 52–69]. У юридичній літературі із цього приводу також зазначається, що суд пізнає вину так, як він встановлює й пізнає інші факти та явища об'єктивної дійсності, що існують або відбуваються в зовнішньому світі [5, с. 169; 15, с. 39]. Саме аналіз встановлених фактів об'єктивної дійсності дозволив нам дійти висновку, згідно з яким суб'єктивна сторона невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості може характеризуватися наявністю умисної вини безпосередньо у вигляді як прямого, так і непрямого умислу.

Викладене дозволяє зробити такі узагальнення:

1) суб'єктивна сторона невиконання угоди про примирення чи про визнання винуватості може характеризуватися умисною виною у вигляді як прямого, так і непрямого умислу;

2) необхідно чітко розмежовувати мотиви й цілі, які впливають на ступінь суспільної небезпечності невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості, окреслюють особу винного, а також мотиви й цілі, які характеризують обставини, що пом'якшують чи обтяжують покарання; незважаючи на факультативний характер, у своїй сукупності вони впливають на прийняття рішення не лише щодо призначення покарання, а й щодо застосування інших заходів кримінально-правового характеру.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вереша Р.В. Поняття вини як елемент змісту кримінального права України : [монографія] / Р.В. Вереша. – К. : Атіка, 2005. – 224 с.
2. Вирок Андрушівського районного суду Житомирської області від 29 травня 2014 р. в справі № 272/1686/13-к [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39128203>.
3. Витязь М.І. Кримінально-правова характеристика умисного невиконання угоди про визнання винуватості / М.І. Витязь // Вісник національної академії прокуратури України. – 2014. – № 2(35). – С. 36–42.
4. Коржанський М.Й. Презумпція невинуватості і презумпція вини : [монографія] / М.Й. Коржанський. – К. : Атіка, 2004. – 216 с.
5. Кримінальне право України: Загальна частина : [підручник] / [В.І. Борисов, В.Я. Тацій, В.І. Тютюгін та ін.] ; за ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. – 5-те вид., перероб. і доп. – Х. : Право, 2015. – 528 с.
6. Кримінальне право України. Загальна частина : [підручник] / за ред. А.С. Беніцького, В.С. Гуслівського, О.О. Дудорова, Б.Г. Розовського. – К. : Істина, 2011. – 1112 с.

7. Кримінальне право України. Загальна частина : [підручник] / за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. – 3-те вид., перероб. та доп. – К. : Юридична думка, 2004. – 352 с.
8. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. – 5-те вид. – Х. : Право, 2013–. – Т. 2 : Особлива частина. – 2013. – 1040 с.
9. Лунеев В.В. Субъективное вменение : [учеб. пособие] / В.В. Лунеев. – М. : Спарк, 2000. – 70 с.
10. Пинаев А.А. Курс лекций по Общей части уголовного права / А.А. Пинаев. – Х. : Харьков юридический, 2005. – 664 с.
11. Рарог А.И. Субъективная сторона преступления и квалификация преступлений : [учеб. пособие] / А.И. Рарог. – М. : ООО «Профобразование», 2001. – 135 с.
12. Семенов І.В. Кримінальна відповідальність за ухилення від сплати аліментів на утримання дітей або від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / І.В. Семенов. – Х., 2015. – 215 с.
13. Семернева Н.К. Квалификация преступлений (части Общая и Особенная) : [науч.-практ. пособие] / Н.К. Семернева. – М. : Проспект ; Екатеринбург : Уральская гос. юрид. академия, 2010. – 185 с.
14. Склярів С.В. Вина и мотивы преступного поведения : [монография] / С.В. Склярів. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 326 с.
15. Толкаченко А.А. Проблемы субъективной стороны преступления : [учеб. пособие] / А.А. Толкаченко. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 176 с.
16. Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина : [підручник для студ. вищ. навч. закл.] / П.Л. Фріс. – К. : Атіка, 2004. – 488 с.
17. Юшина Ю.В. Посягання проти правосуддя, що здійснюються у процесі перевірки інформації про вчинені або підготовлювані злочини (кримінально-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Ю.В. Юшина. – Луганськ, 2012. – 202 с.